

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1044 Kuzey-Doğu Türk Toplulukları Edebiyatı Tarihi

3. Ders “19. Yüzyıl Başlarına Kadar Olan Süreçte Kuzeydoğu Grubu Türklüğünün Yazı Dili Seviyesindeki Durumu: Eski Moğol Yazısının ve Moğolcanın Kullanımı”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

**19. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR OLAN SÜREÇTE
KUZEYDOĞU GRUBU TÜRKLÜĞÜNÜN YAZI DİLİ
SEVİYESİNDEKİ DURUMU:
ESKİ MOĞOL YAZISININ VE MOĞOLCANIN KULLANIMI**

Güney Sibiry Türkleri çok eski devirlerden itibaren Moğollar ile ilişki içinde bulunmuşlardır. Moğol halklarının Sibiry Türk halklarına etkisi XIII. Yüzyılda Moğol İmparatoru Çingiz Han'ın 1207 yılında oğlu Cuçi Han'ın Sayan-Altay bölgesindeki halkları hâkimiyet altına alması ile ilgili bir emirname yayınlaması ile güçlenmiştir. Daha sonra Çingiz Han ele geçirilen bu bölge ve kabilelerin yönetimini oğlu Cuçi'ye bırakmıştır. Böylece bu dönemde Sayan-Altay dağları ve Yenisey bölgesi Moğol feodallerinin hâkimiyeti altına girmiştir. Daha sonra Moğol Yuan hanedanlığının çöküşü (1368) ve Doğu Moğollarının Çin'den sürülmesiyle Doğu ve Batı Moğolları arasında bir mücadele başlamıştır. Bu mücadele sonunda Batı Moğolları bu bölgede kısa süreli bir hâkimiyet kazanmış, 1453 yılında Oyrot Hanı Esen'in ölümüyle Batı Moğollarının hâkimiyeti de sona ermiştir. XVI. Yüzyılda Altınhan'ın yönetiminde Moğol devleti ortaya çıkmış, hâkimiyet alanı Tuva

topraklarını da içine alacak şekilde Selenga ve Hubsugul nehrinden İrtiş Nehri ve Ubsu-Nur gölüne kadar uzanmıştır. Altınhanlar devletinin politik etkisi Yenisey Kırgızlarının yaşadığı Minusin çukurluğunu da kapsamış, Sibir Hanlığının düşüşünden sonra da İrtiş ve Ob arasında göç eden Teleütleri de içine almıştır. Bu dönemde Güney Sibirya'da Altınhan, Batı Moğol Feodalleri ve Kırgız Hanları mücadele içinde olmuş, Batı Moğollarla mücadele sonunda Altınhan Devleti düşmüştür. XVII. yüzyılda Oyrat Hanları Cungar Devletini kurmuşlar, Cungarların, yani Batı Moğollarının hâkimiyeti 1755 yılına kadar sürmüş ve Sayan-Altay dağları bölgesini de içine almıştır. XVII. yüzyılda Batı Buryat hanları da Sayan ve bazı Hakas kabilelerine etkilerini güçlendirmişlerdir. Böylece bu bölgedeki Kaç, Ara ve Tuba gibi bazı kabileler hem Kırgız yöneticilere, hem Altınhan'a, hem Batı Moğol feodallerine hem de Buryat hanlarına vergi ödemişlerdir. Cungar Hanlığının düşüşü ile Tuva toprakları Çin'de hüküm süren Mançu hanedanlığına bağlanırken Altay Bölgesi ve Minusin bölgesi halkları ve toprakları Rusya'ya bağlanmıştır.

Bugünkü Hakasya toprakları Rusya'ya bağlanana kadar Moğol dili etkisi altında bulunmuştur. Altay kabileleri de XVIII. Yüzyılda Rusya'ya bağlanana kadar Oyrat Hanlarının yönetimi altında bulunmuştur. Özellikle Güney Altay gruplarının uzun süre Batı Moğol konuşma dilini bildikleri kaynaklarda kaydedilmiştir.

Tuva ise 1911'de Mançu hanedanlığının düşmesine kadar Mançu İmparatorluğu içinde kalmışlar, devlet işlerinde ve kültürel konularda Klasik Moğolca kullanılmıştır. Tuvalar ve Moğollar arasındaki sözlü iletişimde ise Moğol konuşma dili kullanılmıştır. Tuva Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Tuva yazı dilinin kurulduğu 1930 yılına kadar yaklaşık 10 yıl daha Tuva'da Moğolca yazı dili olarak kullanılmıştır. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde bile Moğolistan ile sınır bölgelerde Tuvalarda Moğolca-Tuvaca iki dilliliğin korunduğu kaydedilmiştir.

Sibirya Türklüğünün de dâhil oldukları çok uluslu bir devlet olarak Batı Moğol (~Oyrat~Cungar) devleti içinde 1648 yılında yazı tarihi ve bölgenin kültür tarihi açısından önemli bir gelişme olmuştur. Bilim adamı ve eğitimci olan Zaya-Pandita Ogtorgiun Dalay (Namkay- Camtso) Uygur alfabesinden geliştirdiği Moğol alfabesini oluşturmuştur. “Todo biçig” (Tü. açık mektup), “üzük biçig”, “todrxa üzük”, “todo üzük” şeklinde adlandırılan bu alfabe Cungarya topraklarında yaygın bir biçimde kullanılmıştır.

Sibirya Türklüğünün bugün yaşadığı bölgede Eski Türk yazı sistemi ve edebi dili XI-XII. yüzyıllarda çeşitli sebeplerden unutulmuş ve kaybolmuştur. XIII. Yüzyıldan itibaren Sibirya bölgesinde Moğol Devri başlamış, XVII. yüzyıla kadar da devam etmiştir. Bu dönemde Sibirya’da yaşayan Türk boylarının dili hakkında herhangi bir dilbilimsel veri ele geçmiş değildir. Sadece XVI-XVII. Yüzyıllarda üst düzeydekilerin Moğol yazısını öğrendikleri ve kullandıkları bilinmektedir. Örneğin bazı ikincil kaynaklarda son Hakas-Kırgız hanlarından Erenek’in Ruslarla diplomatik yazışmalarda Moğolca’yı ve “Kalmık yazısını” kullandığı “sıradan Kırgızlar” arasında da Moğolca yazabilenler olduğu belirtilmektedir. Yine Tuba ulusunda yönetici tabakadan kişilerin yazışmalarında Moğolca isim (Sengul vb.) ve unvanlara (Tayşe, Mergen, Zaysan vb.) rastlandığı, bu kişilerin imza yerine tamga benzeri işaretler (mızrak, ok yay vb.) kullandıkları belirtilmektedir.

Uzun süre Moğol kültür alanı içinde ve etkisinde bulunan Tuvaların XVII. yüz yıldan 1930 yılında kendi yazı dillerinin kurulmasına kadar Eski Moğol yazısı ve yazı dilini resmî ve özel yazışmalarında kullandığı bilinmektedir. Altaylarda da XX. Yy. başlarına kadar Eski Moğol yazısının kullanıldığına ilişkin pek çok yayın vardır.

Eski Uygur alfabesi temelinde gelişmiş olan Eski Moğol Yazısı, yukarıdan aşağı yazılan, satırların soldan sağa doğru okunduğu,

harflerin bulunduğu pozisyona göre farklı bir biçimde yazıldığı ya da birleştiği bir yazıdır. Eski Moğol alfabesi 29 harften oluşmaktadır. Bunlardan 7'si ünlü 22'si ise ünsüzleri göstermede kullanılmaktadır.

XVI. yüzyıla kadar Moğollar Eski Uygur alfabesini değiştirmeden kullanmış, ancak XVI-XVII. yüzyıllarda bazı değişiklikler yapmışlardır.

Tuvaların Çin-Mançu hanedanlığı yönetimi altına girmelerinden 1930 yılına kadar devlet işleriyle ilgili yazışmalar Moğolca ile sağlanmıştır. Bu dönemde ilk üç yönetici (*ambın-noyon*) etnik olarak Moğol idi. Başlangıçta Tuvalı elitler arasında bile Moğolca ve Çince yeterince iyi bilinmediği için etnik olarak Moğol olan yöneticiler aracılığı ile yönetim ile ilgili işler yürütülmüştür. İlk kez 1786 yılında Moğol yazısını, Moğolcayı ve Buddhist gelenekleri iyi bilen ve köken olarak Tuva olan Daji Oyun yönetim işlerini öğrenerek Uryanhay yönetimi ile ilgili mühür kullanma yetkisine sahip olmuştur.

Valeriya Sergeyevna Kan'ın araştırmalarına göre Eski Moğol yazısının çok da yaygın olmadığı eski dönemlerde sıradan halk arasında toplumsal iletişim ağı ana dilinde bilginin kulaktan kulağa yayılması biçiminde gerçekleşiyordu. V.S.Kan bu resmî olmayan sözlü bilgi aktarımı yönteminin halk arasında "didir-didir" - "demiş demiş" olarak adlandırıldığını belirtiyor. Ayrıca Tuva geleneksel yaşamında bilginin sözlü olarak yayılmasını sağlayan "Medeeçi" - "Haberci" denilen kişiler bulunuyordu.

Moğol yazısı ve kültürü özellikle devlet memurları ve aristokrat kesim arasında hızla yayıldı. Lamalar 1930 yılına kadar Batı Moğolistan ve Halha bölgesinde eğitim görüyorlardı. Tuva elitler çocuklarını özellikle Moğolca ve yönetim işlerini öğrenmeleri için Moğolistan'a gönderiyorlardı.

Yaklaşık olarak 150 yıl boyunca idari işlerin Moğol diliyle yürütülmesi, Moğol kültürünün etkisinin yoğunlaşması Tuvalılar

arasında Moğolca bir edebiyatın doğmasına yol açtı. Araştırmacı A.Samdan'a göre XIX. Yy.'ın ikinci yarısından itibaren Tuvalılar çeşitli içerikte Moğolca metinler, yıllıklar ortaya koymaya başlamışlardır. Mançu hanedanlığının yıkılmasından sonra da Moğolca edebiyat üretilmeye devam etmiştir.

XVIII. yüzyılda Tuva topraklarında Buddhismin yaygınlaşmasıyla yerli halktan bazıları Tibet dilini ve yazısını da öğrendiler. Buddhist rahipler arasında Eski Yazılı Moğolcadansa Tibetçe çok daha yaygındı. Tuva İnsani Bilimler Araştırma Enstitüsü Arşivi ile Tibet'te bulunan Aldan Maadır Ulusal Müzesi Arşivi'nde Tibet dilinde Tuvalı din adamlarının yazdığı Buddhist metinler korunmaktadır. Ayrıca son yıllarda tekrar kurulan Buddhist manastırlarında ve halkın elinde de Tibetçe el yazmalarının bulunduğu bilinmektedir. 1999 yılında Tuva'ya gelen Buddhist Lama Lopsan Tubten elinde Tuvalı bir kişi tarafından kaleme alınmış olan birçok *sutra* bulunduğunu bildirmiştir.

1921 yılında Tuva Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından ulusal Tuva yazısının da oluşturulması gereği gündeme getirilmiştir. Ayrıca yerli nüfusun düzenli olarak bilgilendirilmesi, sürdürülmekte olan ekonomik ve politik sürecin halk tarafından desteklenmesinin sağlanması gereği ortaya çıkmıştı. Bu süreçte SSCB de kendi ideolojik hedeflerine ulaşmak için yeni kurulan cumhuriyetin sadece dış değil iç politikasına da müdahale eden bir politika izliyordu. 1924 yılı Temmuz ayında Tuva'da yayın yapan ilk gazete "Krasny paxar" –"Kızıl Çiftçi" Rusya Komünist Partisi Bölge Bürosunun ve SSCB'nin çeşitli yürütme organlarının üyelerinin çalışmalarıyla Tuva'da yayın yapmaya başladı.

Tuva Halk Cumhuriyeti'nde Moğol kültürü etkisi altında olan ve Moğolca konuşup yazabilen Tuva elitlerinin varlığı Sovyet etkisinin yayılmasını güçleştirici bir etkendi. Bu dönemde hem din hem de kültür bakımından Moğolistan Tuva'ya daha yakındı. SSCB

yönetimi, Tuva halkının parti ideolojisi ve kültürel konularda aydınlatılması konusundaki çözümünü Moğol dilinde yayın yapacak gazete ve dergilerin yayınlanmasında gördü. Bu sürece kadar devlette yazı işlerinin yürütülmesinde Eski Moğol dili ve yazısı kullanılıyordu. Bu dil ile oldukça sınırlı bir edebiyat ile devlet organlarının ve partinin çeşitli kararları vb. gibi belgeler yayımlanıyordu. Ancak Moğolca Tuva'da tam bir edebiyat dili olamamıştı. 1920'lerin sonuna doğru Moğol dilini bilenlerin oranı Tuva nüfusunun ancak %1,5'i idi. Okur yazar kesim içinde bile dil bilgisi düşük seviyedeydi. Moğol yazısına ve diline hâkim kesimi temelde devlet memurları, yöneticiler, din adamları ve varlıklı soy yöneticileri oluşturuyordu. Tuvalı elitler bilgi ve kültürel ihtiyaçlarını (edebiyat, basın vb.) Moğol kültürü üzerinden karşılıyordu. Halâ Tuvaca-Moğolca ikidilliliğin devam ettiği Tuva'nın güneydoğusu hariç Tuvaların büyük bir kesimi sadece anadiline vakıftı.

1924 yılı Ağustos'unda Tuva Halk Cumhuriyeti Partisinin III. Kurultayında kendi gazetelerinin yayınlanması kararı alındı. 1925 Nisan'ında da hazırlıklar başlatıldı. Tuva'da yayınlanmakta olan *Krasniy paxar* gazetesinde çalışan tecrübeli kadronun desteğiyle 1925 yılından itibaren 1929'a kadar tirajları 300 ile 700 arasında değişen *Erx çoloot Tannu-Tuva "Özgür Tuva"*, *Tannu-Tuvagiyn ünen "Tannu Tuva'nın Gerçeği"*, *Tuvagiyn ünen "Tuva gerçeği"* gibi gazeteler ile ve *Xuvisgalt ard "Devrimci Arat"*, *Zaluuçıdın zorilgo "Gençlerin Görevi"*, *Xuvsigalt zaluuçuud "Devrimci Gençlik"* dergileri yayımlanmaya başlandı.

Gazetelerde hükümetin ve yerel yönetim organlarının çalışmaları, yönetimin ekonomi politikaları ayrıca Moğolistan'da ve SSCB'de Tuvaların eğitimi, halkın aydınlanması, aile, bayramlar, din, kadının toplumdaki yeri gibi kültürel konular ele alınıyordu.

1930 yılından sonra Tuva Türkçesi için yeni bir dönem açılmakla birlikte, Tuva Türkçesinin söz varlığındaki çok sayıdaki

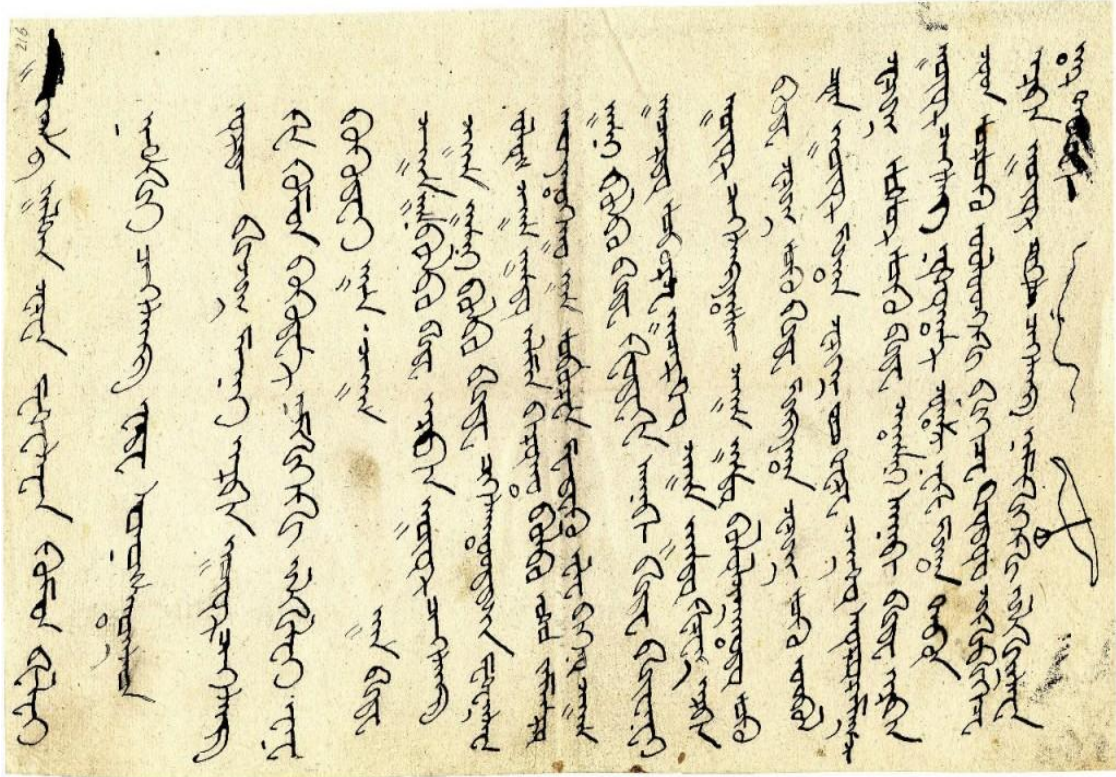
Moğolca kelime, Moğolcanın geçer dil olduğu dönemin izleri olarak kalmıştır.

Eski Moğol yazısı Altay Türkleri tarafından da uzun süre kullanılmıştır. Altay Türkleri üzerine oldukça eski ve önemli bir çalışma olan Verbitskiy'in *Altayskie inorodtsı* adlı eserinde Altayların yazısı bulunmadığı belirtilmiştir. Ancak Altaylı yerlilerin Radlov'a atalarının Eski Moğol yazısını Altay topraklarının Cungarya'ya dâhil olmasından sonra öğrendiğini bildirdiği çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir. Ayrıca pek çok çalışmada Altay zaysanlarının yazdığı resmî evraklar tespit edilmiştir.

Merkezi arşivi tarayan G.P. Samayev, XVIII. yüz yılda Altay kabileleri arasında da *üzük-biçik*'in geniş bir kullanım alanı bulduğu sonucuna varmıştır.

Samayev'in araştırmalarına göre, *üzük biçik*'in XVII. yüz yılda kullanıldığına dair somut bir delile rastlanmasa da 1649'da Teleüt hanı Koka Abakov'un Rus elçisi V.Burnaşev ile görüşüp, Rus elçisine söylediklerini yazdırdığı, onun altına da kardeşi Surtay'ın Kalmıkça imza attığı bilgisine ulaşılmıştır. Çünkü hanın kendisinin okur-yazarlığı yoktu. Rus elçisi raporunda Surtay'ın okuyup yazabildiğini belirtmiştir. Ancak, Surtay'ın hangi alfabe ile mektubu yazdığı bilinmemektedir. Ancak, muhtemelen ya Uygur alfabesini ya da *üzük-biçik*'i kullanmış olmalıdır.

XVIII. yüz yıla ait *üzük-biçik*'in kullanılmış olduğu pek çok evrak ele geçirilmiştir. Kuznetsk görevlisi İ. Semenov-Bıdov'un 11 Ağustos 1738 tarihli raporunda Cungar hanının bir kaç kişiyle Dağlık Altay bölgesine geldiği ve "dvoyedanlar"dan *alman* adı verilen vergileri tahsil ettiği kaydedilmiştir.

Daha geç bir zamanda Cungar hanı Galdan-Tserena Altay Zaysanı Ombo'ya 1743 tarihli bir mektup göndermiştir. Mektupta, girişten sonra Altayların büyük bir kısmının 1756'da Omba tarafında Rusya uyruğuna verildiği yazılmıştır. Bu mektup, Altay hanları ve Cungar hükümdarı arasındaki yazışmalarda *üzük biçik*'in kullanıldığını göstermiştir.

Altay zaysan ve demiçileri Kolıban-Kuznetsk hattı kumandasıyla Kuznetsk idaresinde yazışmayı *üzük-biçik* ile yapmıştır. Mesela, 1748'de Rus elçisi Vahmitr Volkov Zaysan Omba'dan bir mektup almıştır. Bu mektup Rus diline çevrilerek 1866-1867 yıllarında yayımlanmıştır.

XVIII. yüz yılda Altay büyükleri ile Rus hükümdarları arasındaki yazışma hızlanmıştır. Bunların orijinal ve kopyaları AVPR, Tsentralny gosudarstvenny voyenno-istoričeskiy arxiv (TsGVIA) ve Tsentralny gosudarstvenny arxiv drevnix aktov

(TsGADA)'da bulunmaktadır. Samayev 30 kadar mektup tespit etmiştir. Bunların altında *zaysan*, *demiçi* ya da *starşınaların* imzaları vardır. Meselâ 1755 yılına ait AVPR'de korunan Zaysan Omba'nın mektubu Kolivano-Kuznetsk savaş hattının "polkovnik"i Frantsu Degarige'ye mektubudur. Mektup, aslında tüm Altayların Rus yöneticilere çağrısıdır. Mektup siyah çini mürekkebi ile sağlam, beyaz bir kağıda yazılmıştır. Mektubun dili Oyrotçadır. Bu mektubun altında Kutuk, Burut, Bookol, Seren, Namık ve Emzinak'ın imzaları bulunmaktadır. Bu dönemlerde resmi dil Oyrotçadır. Rus idarelerinde Oyrotça için birer tercüman bulunduruluyordu.

XVIII. yüz yılın ilk yarısından itibaren yani Altayların büyük bir kısmı Rus hakimiyetine girdiğinde yasak'lar için Altay starşınalarının senetleri bulunmaktadır.

XVIII. yüz yıla ait belgeler Altaylar arasında birkaç dil ve bir kaç yazı sistemi kullanıldığını göstermiştir. Ancak XIX. yüzyıl başlarında okur-yazar olmayanlar büyük bir çoğunluğu teşkil etmiştir.

Altayskaya tserkovnaya missiya adlı 1865 yılında yazılmış olan kitapta, Altay Ruhani Misyoneri olan yazar bazı Altaylarda çok eski kitapların bulunduğundan ve bunları çok iyi gizlediklerinden söz etmiştir. Misyoner, bu kitaplardan ancak birini tespit edebilmiştir: "Altın Käräl". Misyoner bunu Rusçaya "Altın tanık (Zolotoy svidetel'stvo)" diye çevirmiştir. Ancak bu kitabın adının tam tercümesi değildir. *Käräl* Altay Türkçesinde "parıltı, ışık" anlamındadır. Buna göre kitabın adının doğru tercümesi "Altın Işık"ya da "Altın Parıltı" olacaktır. Bu Sanskritçe *Suvarṇaprabhāsa*'dır. Bu IX-X. yüz yıllarda yazılmış olan 700 sayfalık Altın Yaruk 'tur. Oyrotçaya "Altın Gäräl" şeklinde tercüme edilebilir.

1885 yılında Yadrintsev "Altay i ego inorodçeskoe tsarstvo" (1885) adlı eserinde Altay zaysanlarında belgelerin korunduğu kayın

kabuğundan dosya ve çantalar bulunduğunu gördüğünü belirtmiştir.

Bütün bu deliller, XVIII. yüz yılda Altaylarda Zaya Pandita'nın Üzük Biçik'inin kullanıldığını göstermiştir. Bu yazı XIX. yüz yılda da kullanılmaya devam etmiştir. Hatta bu yazının 1950'li yıllara kadar kullanıldığı tespit edilebilmektedir. 1. Dünya savaşında cephede bulunan Altaylıların evlerine üzük-biçik ile mektup yazdıkları tespit edilebilmektedir. "Oyrot Dili Grameri"nin (1940) yazarı N.P.Direnkova da eserini yazdığı dönemde bazı Altaylıların dikey yazılan "üzük biçik" denilen Moğol yazısını bildiklerini kaydetmiştir. Ayrıca G.P. Samayev 1970'li yıllarda Şişikman ve Biçiktü Bom köylerindeki iki kişinin üzük biçik ile yazı yazabildiğine tanık olmuştur.

Kaynaklar:

Borgoyakov M.İ. (1981) İstoçnili i istoriya izuçeniya xakasskogo yazıka, Abakan.

Biçeldey K.A. (2010) 80 let tuvinskoy pis'mennosti: stanovleniye, razvitiye, perspektivi, Novıye issledovaniya Tuvı, No4, 2010, 210-229.

K.A. Biçeldey, Tuva Yazısını ve İmlasını Geliştirme Teklifleri, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VIII, Sayı 1, Sayfa: 197-201, İZMİR 2008.

Kan V.S. (2009)Vozniknovaniye i razvitiye gazetnoy pressı ne staromongol'skom yazıke v Tuve (1925-1929), Novıye issledovaniya Tuvı, No 4, 2009, 120-134.

Killi G. (1999) Güneydoğu Sibiryä Türklerinin Dil Durumu. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* , C.I, Güz 1999, S.2, Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, 161-174.

Otroşçenko İ.V. (2015) Yazıkovaya politika i kul'turnoye stroitel'stvo v tuvinskoy narodnoy respublike, *Noviye issledovaniya Tuvı*, No.2, 2015, 16-31.

Samayev G.P. (1993) "Üzük piçik" u altaytsev. Yazık i kul'tura altaytsev (Sbornik nauçnix trudov), Gorno-Altask.

Koçođlu Gündođdu, V. (2008) Tuva Türklerinin Kullabdıkları Alfabeler ve Bazı İmla Özellikleri, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 3/7 Fall 2008, s. 442-456.

Rassadin, V.İ. (1980). *Mongolo-buryatskiye zaimstvovaniya v Sibirskix tyurkskix yazıkax*, Moskva: İzd-vo "Nauka".